

Галина Миколаївна Петрович,
аспірант,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені В. Стефаника»,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЗБАГАЧЕННЯ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкрито особливості вивчення фразеологізмів української мови в початковій школі. Розглядаються теоретичні аспекти наукових досліджень щодо фразеологічних одиниць. Проаналізовано навчальні програми та підручники з української мови та літературного читання для початкової школи. Запропоновано систему фразеологічних вправ для впровадження в практику початкової школи з метою активізації, збагачення фразеологічного запасу учнів та формування на цій основі образного мовлення молодших школярів.

Ключові слова: фразеологізми, фразеологічні вправи, початкова школа, комунікативна компетентність.

У проєкті нового Державного стандарту початкової загальної освіти, який розроблений на основі компетентнісного підходу, наголошується, що метою мовно-літературної освітньої галузі є «розвиток здатності спілкуватися українською мовою для духовного, культурного й національного самовияву, послуговуватися нею в особистому і суспільному житті, у міжкультурному діалозі, бачити її передумовою життєвого успіху» [4, с. 10].

Формування лексичної компетентності, що є першочерговим завданням початкової школи, спонукає до пошуку шляхів збагачення словникового запасу учнів і не може залишати поза увагою таких виражальних засобів, як фразеологізми, які виступають джерелом багатства, образності, виразності мовлення. Пізнання учнями змісту кожної фразеологічної одиниці, крім поповнення активного словника, дає змогу збагатити духовний світ школярів, сприяє усвідомленню високоосвіченості, культури своєї нації та багатства рідної мови.

Проблема збагачення мовлення учнів фразеологією української мови була в полі зору психологів (І. Синиця, Г. Костюк, Г. Гребницький та ін.), мовознавців (М. Пентилюк, О. Потебня, І. Срезневський, Л. Скрипник, М. Стельмахович, Г. Удовиченко, В. Ужченко та ін.). Не залишились осторонь фразеологічної проблематики і сучасні лінгводидакти. Формуванню словникового запасу дітей дошкільного віку засобами фразеології приділяли багато уваги А. Богуш, Н. Гавриш, Ю. Руденко. Методику навчання фразеології учнів загальноосвітньої школи докладно розглядали у своїх розвідках Т. Бугаєнко, М. Демський, Л. Кожуховська, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, Є. Чак та багато інших дослідників. Принципи відбору лексичного та фразеологічного матеріалу для засвоєння учнями різного шкільного віку розробили І. Олійник, М. Пентилюк, Д. Проценко, В. Ткаченко, О. Хорошковська та ін. Особливості оволодіння фразеологічним багатством української мови в початковій школі досліджували М. Вашуленко, С. Дубяга, Е. Ігнатенко, О. Лобчук, О. Мельничайко, Л. Соловець, Н. Сіранчук та ін.

Незважаючи на значні досягнення в методиці навчання української мови, недостатньо опрацьованою залишається проблема збагачення словникового запасу учнів початкових класів фразеологізмами. Робота над фразеологізмами як засобом образного мовлення і комунікації школярів подекуди має поверхневий, несистемний характер. Практика засвідчує, що учні молодших класів обмежено вживають у своєму мовленні фразеологізми.

Мета статті – аналіз особливостей традиційної системи вивчення фразеологізмів у початковій школі та обґрунтування найбільш ефективних шляхів розвитку образного мовлення молодших школярів засобами фразеології.

Становлення фразеології як окремої науки пов'язують з іменами таких відомих мовознавців кінця XIX – початку XX ст., як Ш. Баллі, Ф. де Соссюр, О. Потебня. Ш. Баллі першим використав термін — фразеологізм, уперше зробив спробу обґрунтувати вчення про фразеологію як самостійну лінгвістичну дисципліну, здійснити класифікацію фразеологізмів.

В. Виноградов розробив концепцію, згідно якої усі фразеологізми поділено на *фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення*. До фразеологічних зрощень учений відносить стійкі семантично неподільні сполучення слів, значення яких не випливає із значень їх компонентів (*бити байдики* – ледарювати, *некти раків* — червоніти і под.). Фразеологічні єдності – це такі семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів (*прикусити язика* — замовкнути; *кров з молоком* — здоровий). До фразеологічних сполучень, за цією семантичною класифікацією, належать сполучення слів, що мають у своєму складі слова із фразеологічно зв'язаним значенням, що можуть поєднуватися лише з одним словом чи з обмеженим рядом слів (*нагла смерть, делікатне питання, делікатна справа, брати участь* тощо) [6, с. 13-14]. Зберігши три основні класи фразеологічних одиниць за схемою В. Виноградова, М. Шанський виділив четвертий клас – *фразеологічні вислови*, до яких

належать такі стійкі у своєму складі фразеологічні сполуки, які не тільки є семантично подільними, але й складаються цілком зі слів із вільним значенням (*Вовків боятися – в ліс не ходити. Не все те золото, що блищить*) [6, с. 15].

Важливим підґрунтям української фразеології стали праці М. Грушевського, М. Костомарова, О. Потебні, І. Франка. Далі на українському мовному ґрунті фразеологічну тематику розвивали Н. Бабич, М. Демський, А. Коваль, Ф. Медведєв, М. Пазяк, С. Пилипчук, Ю. Прадід, О. Селіванова, Л. Скрипник, В. Ужченко, Д. Ужченко та інші. Важливий вклад у розвиток української фразеологічної школи внесла Л. Скрипник [6], яка, беручи за основу широке трактування фразеології, розглядає різні групи фразеологічного фонду української мови. За структурою вона виокремлює лексичні ідіоми (фразеологізми, організовані за моделлю словосполучення, які співвідносяться з окремим словом і функціонують у ролі члена речення (*стріляний горобець, упасти в око*) і фразеологічні одиниці (фрази, що мають організацію простих і складних речень) [6, с. 23]. Дослідниця аналізує прислів'я і приказки, традиційні формули вітань, усталені форми припрошування, формули побажань, віншувань, формули прокльонів, узвичаєних відповідей на певні запитання, формули дражніння, каламбурні сполуки тощо.

Аналіз наукових досліджень доводить, що досі не вироблено єдиного підходу до класифікації фразеологічних одиниць, чимало проблем виникає з упорядкуванням термінів, триває дискусія щодо обсягу фразеології. Немає єдиного погляду щодо дефініції поняття — фразеологізм. Такі терміни, як: «фразеологічна одиниця», «фразеологізм» і «фраза», «фразеологічний вислів», «фразеологічний вираз», «фразеологічний зворот», «образний вираз», «стійкий зворот», «зворот», «ідіома» переважно вживаються як рівнозначні, синонімічні найменування аналізованих одиниць мови з метою суто стилістичного їх урізноманітнювання [7, с.13].

Під фразеологізмом Л. Скрипник розуміє стійкі сполучення двох і більше слів, що створюють семантичну цілісність і відтворюються в процесі мовлення як готові словесні формули [6, с. 7].

Проблемним та дискусійним залишається питання про обсяг фразеології. Донині існують два погляди на обсяг фразеології — фразеологія у широкому розумінні та фразеологія у вузькому розумінні. Представники широкого витлумачення об'єкта фразеології (Н. Бабич, В. Жайворонок, А. Коваль, Д. Медведєв, Л. Скрипник та ін.) сходяться на тому, що предметом її вивчення є всі стійкі, постійно відтворювані у мові комплекси (словосполуки або висловлювання), зв'язані єдністю змісту. Традиційно до фразеології вони зараховують фразеологізми, побудовані за структурою речень, зокрема прислів'я, приказки, крилаті вислови. Прихильники вузького тлумачення специфіки фразеологічних одиниць (Л. Авксент'єв, Н. Амосова, В. Жуков, Д. Мальцева, В. Мокієнко,

С. Ожегов, В. Телія та ін.) виділяють фразеологізми, рівнозначні словам, які є засобами побудови речень чи є елементами речень.

Ми приймаємо трактування фразеології у широкому розумінні, оскільки вважаємо, що прислів'я, приказки, народно-розмовні кліше, крилаті вислови яскраво репрезентують національне світосприйняття та є важливим джерелом багатства української мови.

У навчальній програмі з української мови для початкової школи особлива увага звертається на засвоєння лексичного багатства української мови і формування комунікативної компетентності молодшого школяра, яка виявляється у «здатності успішно користуватися мовою (всіма видами мовленнєвої діяльності) в процесі спілкування, пізнання довколишнього світу, вирішення життєво важливих завдань» [3, с. 1].

Рівень оволодіння мовою визначається через уміння вільно, правильно і доречно використовувати в усному та писемному мовленні фразеологізми, які є засобом виразності для потреб комунікації. Використання цих мовних одиниць у власному мовленні допоможе школярам експресивно і образно висловлювати власні думки, виражати свої почуття, давати експресивні оцінки, характеристики людині, явищу, предмету.

Вже у початковій школі в учнів потрібно формувати уявлення про фразеологізм як мовну одиницю. Аналіз, порівняння, узагальнення вільних та стійких словосполучень (*молоти муку – молоти язиком, пасти худобу – пасти задніх, бити тарілку – бити байдики*) допоможе учням дійти висновку про основні специфічні ознаки фразеологічних одиниць, а саме: неможливість заміни слова у складі фразеологізму, втрата словом своєї смислової самостійності, відтворення фразеологізму в готовому вигляді, необхідність його попереднього запам'ятовування [1, с.169].

Аналіз навчальних програм з української мови показав, що фразеологічна робота має поверхневий, несистематичний характер.

Так, у підручнику «Українська мова» для 2 класу [2] при вивченні теми «Звуки і букви» було виявлено лише одну вправу, при виконанні якої учням необхідно було пояснити, про кого так говорять: *гострий на язик; може гори перевернути; тав ловить; крутиться дзитою; тримає ніс до гори*. У 3 класі, вивчаючи тему «Слово. Значення слова», дітям пропонується замінити фразеологізми (*байдики бити; взяти ноги на плечі; набрати води в рот; викинути з голови; вертїтися під ногами; замилувати очі; задирати носа; наківати п'ятами; розбити глека*) синонімом. Значно більше є вправ на засвоєння семантики прислів'їв.

Такий несистематичний, поверхневий підхід до вивчення фразеологізмів у початковій школі призводить до нерозуміння учнями значення виразу, не вміння використовувати його у власному мовленні.

Враховуючи характер труднощів та прагнучи, щоб мовлення школярів було багатим, виразним, образним, вважаємо необхідність розробки

ефективної системи вправ, у процесі виконання яких вироблялися б необхідні практичні навички вживання фразеологізмів у процесі комунікації молодших школярів.

Було розроблено систему вправ, спрямовану на розвиток образного мовлення учнів молодших класів, спираючись на три аспекти у системі формування фразеологічності мовлення:

1. усвідомлення учнями фразеологізмів,
2. їх розуміння та
3. вживання в мовленні [5].

Пропонуємо такий комплекс вправ: вправи на знаходження фразеологізмів у реченні (тексті); вправи на виокремлення фразеологічних словосполучень з-поміж вільних сполучень слів; вправи на встановлення лексичного значення фразеологічних одиниць; вправи на заміну фразеологізмів синонімічними словами, а слів — відповідними фразеологізмами; вправи на підбір антонімів до поданих фразеологізмів; заміна виділених фразеологізмів одним словом або виразом (користуючись довідкою); вправи із використанням фразеологічних словників; вправи на вживання фразеологічних одиниць у мовленні молодших школярів; ігри.

Цей комплекс вправ доцільно використовувати на уроках української мови, читання, а також в процесі міжпредметних зв'язків з іншими навчальними дисциплінами (природознавство, математика). Учні повинні якнайчастіше зустрічатися з фразеологічними одиницями, намагатися тлумачити їх, доцільно вживати їх у своєму мовленні.

Важливо пояснювати учням не тільки значення того чи того фразеологізму, а й з'ясувати його походження. Наприклад, вислів «зарубати на носі» означає запам'ятати, добре засвоїти раз і назавжди. Щоб пояснити походження цього фразеологізму, слід заглянути в минуле. У давнину неписьменні люди носили із собою дощечки, на яких зарубками робили різні позначки, якими помічали те, що потрібно запам'ятати: виконання певної роботи, повернення боргу тощо. Ці дощечки називали носами, бо їх носили. Саме звідси походить вислів «зарубати на носі».

Для того щоб робота над фразеологізмами мала системний характер, активізувала пізнавальну діяльність школярів, спонукала до творчості, пропонуємо на уроках літературного читання під час п'ятихвилинного розчитування в якості творів

для розчитки використовувати попередньо дібраний матеріал про походження фразеологізмів (*кома́р носа не підточить; за ца́ря Горо́ха; жити на широ́ку ногу; езо́пова мо́ва; видно па́на по халя́вах; березо́ва ка́ша; бра́ти но́ги на пле́чі; до перши́х півні́в; мо́я ха́та скраю́* та інші), який би знайомив не тільки з багатством рідної мови, а й історією, культурою та звичаями українського народу. При вивченні теми «Міфи» у 4 класі використовувати матеріал про фразеологізми, походження який пов'язане з давньогрецькими міфами (*троя́нський кінь; ахі́ллесова п'я́та; герку́лесів подвиг; го́меричний смі́х; дамо́клів меч; зі щито́м чи на щито́ї; олі́мпійський спо́кій; про́метейв во́гонь*). В подальшому пропонуємо учня самим скласти цікаві історії походження фразеологізмів (*вавилонська вежа; бі́ла воро́на; як кіт із соба́кою*), спираючись на текст та власний досвід.

Істотно підвищує, на нашу думку, рівень засвоєння учнями молодших класів фразеологізмів, використання міжпредметних зв'язків.

Так, на уроці природознавства при вивченні рослинного та тваринного світу пропонуємо рубрику «Це цікаво знати», де вміщено цікаві повідомлення про тварин і рослини, які пояснюють походження фразеологізмів (*як з гу́ски вода; глу́ха те́терія; у сви́нячий го́лос; крокоди́лячі сльо́зи; ла́вровий ві́нок; топта́ти ря́ст; терни́стий шля́х; як горо́х при до́розі; ба́бине лі́то*).

Отже, процес оволодіння українською мовою в початковій школі повинен бути спрямований не лише на запам'ятовування учнями системи мовних засобів, а й на формування комунікативних умінь та навичок. Саме знання фразеології рідної мови сприяє формуванню духовно багатой особистості, яка вміє правильно, доречно, точно й вільно використовувати у своєму мовленні фразеологічні одиниці рідної мови. Систематична фразеологічна робота на уроках у початковій школі розвивають увагу учнів до фразеологізмів, активізують та збагачують їхній словниковий запас, розвивають образне мовлення та мислення, спонукають до активного використання фразеологізмів у власному мовленні. Саме тому перспективами подальших досліджень з проблеми розвитку образного мовлення молодших школярів є розробки і впровадження в навчальний процес нових методів навчання, спрямованих на формування в учнів комунікативної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вашуленко М. С. Методика навчання української мови у початковій школі : навч.-метод. посібник для студ. вищих навч. закладів / М. С. Вашуленко. – К.: Літера ЛТД, 2012. – 364 с.
2. Вашуленко М. С. Українська мова : підруч. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням українською мовою / М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. – 160 с.
3. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів 1-4 класи. Українська мова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/pochatkova-shkola.html>
4. Проект Державного стандарту початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/Новини/2017/08/30/project.pdf>
5. Сіранчук Н. М. Робота над метафоричністю та фразеологією образного мовлення молодших школярів / Н. М. Сіранчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2006. – Вип.28. – С.43-48.]

6. Скрипник Л. Фразеологія української мови / Л. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.
 7. Ужченко В. Д. Фразеологія української мови : навч. посібн. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

*Галина Николаевна Петрович,
 аспирант, ГВУЗ «Прикарпатський
 національний університет ім. В. Стефаника»,
 ул. Шевченко, 57, г. Івано-Франківск, Україна*

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК ЭФФЕКТИВНОЕ СРЕДСТВО ОБОГАЩЕНИЯ ОБРАЗНОЙ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматриваются отдельные аспекты работы над обогащением лексического запаса учащихся младших классов фразеологических единиц. Охарактеризованы наиболее эффективные пути обогащения образной речи учащихся начальной школы средствами фразеологии.

Автор доказывает, что в контексте формирования коммуникативной компетентности учащихся особое место принадлежит фразеологии, которая выступает источником богатства, образности, выразительности речи. Познание учащимися младших классов содержания фразеологических единиц позволяет не только обогатить словарный запас, но и будет способствовать повышению общекультурного уровня, осознанию богатства родного языка и воспитанию любви к красоте украинского языка.

Рассмотрены теоретические аспекты научных исследований по фразеологических единиц в современном отечественном языкознании. Отражено взгляды лингвистов на объем фразеологии в широком и узком смысле. Истолковано понятие «фразеологизм», под которым понимают устойчивое сочетание слов, выступает в языке как единый, неделимый и целостный по значению выражение.

Проанализированы учебные программы и учебники по украинскому языку и литературному чтению для начальной школы. На основе данного анализа доказано, что фразеологическая работа в начальной школе имеет поверхностный, несистематический характер и требует разработки и внедрения в учебный процесс комплекса творческих упражнений и заданий в процессе выполнения которых производились бы практические навыки использования фразеологизмов в речи младших школьников. Автор доказывает, что выработка устойчивого интереса учащихся к фразеологическому разнообразию украинского языка, ощутимо повлияет на эмоциональность, образность детских высказываний и способствовать формированию коммуникативных умений и навыков.

В статье указано, что фразеологические знания интегрированы в большинство учебных предметов, предусмотренных базовым учебным планом образования, поэтому изучение фразеологизмов в современной школе имеет внутренне-предметный и межпредметных характер.

Автором предложена система фразеологических упражнений для внедрения в практику начальной школы с целью активизации, обогащения фразеологического запаса учащихся и формирование на этой основе образной речи младших школьников. Разнообразие форм работы, по мнению автора, позволяет каждый раз заинтересовывать детей, избегать однообразия и монотонности.

Автор утверждает, что знание фразеологии родного языка способствует формированию духовно богатой личности, умеет правильно, уместно, точно и свободно использовать в своей речи фразеологические единицы родного языка.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологические упражнения, начальная школа, коммуникативная компетентность.

*Galina Nikolaevna Petrovich,
 Postgraduate,
 Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
 57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine*

PHRASEOLOGICAL UNITS AS AN EFFECTIVE MEANS OF ENHANCING FIGURATIVE SPEECH OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

The article deals with some aspects of the work on enriching the lexical reserve of junior pupils – phraseological units. The most effective ways of enriching figurative speech of primary school pupils by means of phraseology have been described.

The author proves that in the context of the formation of students' communicative competence phraseology occupies a special place belongs, which serves as a source of speech diversity, imagery, speech expressiveness. Junior pupils' knowledge of the content of phraseological units allows them not only to enrich their vocabulary but also to promote their general cultural level, awareness of the linguistic wealth and diversity of the native language and to educate love for the beauty of the Ukrainian language.

Some theoretical aspects of the research on the issues of phraseological units in modern native linguistics are considered. The views of linguists on the scope of phraseology in a broad and narrow sense are depicted.

The term «phraseologism» is interpreted, it is understood as a stable combination of words, as a single, indivisible and holistic expression in terms of the meaning of words.

The curricula and textbooks on the Ukrainian language and literary reading for primary school have been analyzed. On the basis of this analysis, it has been proved that phraseological work in primary school has a superficial, non-systematic nature; it requires the elaboration (and implementation into the educational process) of a complex of creative exercises and tasks facilitating the development of junior pupils' practical skills of using phraseologisms in their speech. The author proves that the development of schoolchildren's persistent interest in the phraseological diversity of the Ukrainian language will significantly influence their emotionality, imagery of children's statements and provides for the formation of communicative skills and abilities.

It is stated in the article that phraseological knowledge is integrated into most educational subjects, provided by the basic curriculum, therefore the study of phraseologisms in the modern school has an inter-curricular and cross-curricular character.

The author proposes a system of phraseological exercises for introducing them into primary school practice in order to intensify, to enrich schoolchildren's phraseological reserve and to formulate junior pupils' figurative speech on its basis. The diversity of work forms, in author's opinion, makes it possible to interest children every time, to avoid monotony.

The author states that the knowledge of the phraseology of the native language contributes to the formation of a spiritually rich personality, who knows phraseological units of his / her native language, uses them correctly, appropriately and precisely in his / her speech.

Key words: phraseologisms, phraseological exercises, primary school, communicative competence.

Подано до редакції: 1.08.2017 р.

Рекомендовано до друку: 14.08.2017 р.

Рецензент: д.пед.н., професор А. М. Богуш